

‘Le passage du Rhin’ door Adam-Frans van der Meulen

Op de afdeling Nederlandse Geschiedenis van het Rijksmuseum hangen twee schilderijen door Adam-Frans van der Meulen (Brussel 1632–Parijs 1690). Eén ervan heeft het oversteken van de Rijn bij het Tolhuis te Lobith door de troepen van Lodewijk XIV op 12 juni 1672 als onderwerp¹, het andere toont de Franse bevelhebber De Rochefort op een inspectietocht in de omgeving van Naarden op 20 juli 1672.² Het is het eerstgenoemde schilderij dat ons hier zal beziggehouden (afb. 1).

Tegenwoordig zijn wij zowel over Van der Meulens leven als over zijn kunst beter geïnformeerd dan vroeger, dankzij de catalogus van zijn tekeningen in het Mobilier National door Mme Laure C.-Starcky.³ De voorstelling op het schilderij van de overtocht is duidelijk. Rechts, op een geringe verhoging van het terrein, zien wij Lodewijk XIV met zijn staf. Hij is gezeten op een schimmel. Twee bodes, één te voet en één te paard, brengen hem het heuglijke bericht dat de overtocht gelukt is. De ruiter zwaait met zijn hoed, in de *peinture de bataille* het overbekende gebaar voor een overwinning. Links, op het tweede plan, is het een wirwar van ruiters en geschutstellingen. Op de achtergrond ontwaren wij het Franse leger dat de Rijn oversteeft; aan de overzijde zijn Lobith en het Tolhuis duidelijk zichtbaar. Het geheel is geschilderd in frisse, heldere kleuren, en, typisch voor Van der Meulen, met de grootste nauwkeurigheid. Het is een levendig tafe-

reel dat zich voor onze ogen afspeelt, anders dan zijn latere werk, waarin de handeling meer en meer wijkt voor het landschappelijke of genre-achtige.

Zoals altijd bij Van der Meulen het geval is, zijn de afgebeelde personen duidelijk te herkennen. Direct links achter de koning, op het donkere paard, bevindt zich de hertog van Orléans, ‘Monsieur’, de jongere broer des konings. Deze was niet geheel gespeend van militair inzicht, een reden temeer voor Lodewijk hem nauwelijks enige vrijheid te gunnen: de koning had als vast beginsel familieleden buiten zaken van staat en oorlog te houden. Het is mogelijk dat het gegraveerde portret van de hertog van Orléans door Van Schuppen uit 1670 Van der Meulen tot voorbeeld heeft gediend. In latere jaren (1687) zou Van Schuppen het portret van zijn vriend Van der Meulen naar De Largillière graven (afb. 2). Rechts van de koning bevinden zich twee ruiters in groot tenue. De meest linkse van de twee is de hertog De Longueville. Charles-Paris d’Orléans, duc de Longueville, comte de Saint-Paul (1649–1672), vond de dood bij de overtocht van de rivier als gevolg van zijn onbesuisd optreden. Hij was een neef van de ruiter rechts naast hem, Lodewijk II, hertog van Bourbon-Condé, bijgenaamd ‘le grand Condé’ (1621–1686), wiens zuster Anne-Geneviève de Bourbon op 2 juli 1642 Henry d’Orléans, duc de Longueville, huwde. Het was Condé die, hoewel op het schilderij geheel naar de marge weggedrukt, de leiding

Afb. 1. Lodewijk XIV trekt bij het Tolhuis te Lobith de Rijn over, 12 juni 1672. Olieverf op doek, 103 x 159 cm. Rijksmuseum, Amsterdam.

had van de oversteek. Van hem was ook het plan om, toen de 'passage' eenmaal gelukt was, bij iedere dragonder een infanterist achterop te zetten en zo meteen door te stoten naar Amsterdam. Hij raakte gewond aan zijn schouder toen hij op de andere oever bij een schietpartij tussen krijgsgevangen Hollanders en Fransen probeerde te bemiddelen. Zijn plan ging Turenne, die toen de leiding van de operaties overnam, te ver.

De *Passage du Rhin* werd als een ongehoord wapenfeit beschouwd en is op veel manieren beschreven (o.a. door Racine), bezongen en uitgebeeld. Een groot aantal schilderijen wordt door Frits Lugt genoemd in zijn catalogus van Vlaamse tekeningen in het Cabinet des Dessins van het Louvre⁴ en deze lijst is niet eens compleet. Er kon nu, zo dacht men in de opwindung van het eerste ogenblik, elk moment de val van de Republiek verwacht worden. Het stadsbestuur van Parijs haastte zich nog in 1672, het jaar van de overtocht, de Porte Saint-Denis te laten bouwen met een bronsreliëf van de *Passage du Rhin* door

de gebroeders Anguier naar tekeningen van Van der Meulen. Gelukkig kon het jaar daarop nog een reliëf met de inname van Maastricht door de Fransen worden aangebracht, want tegen die tijd hadden zij het territorium van de Republiek al moeten ontruimen. In 1673 kreeg de schilder Louis Boullogne le jeune (1654-1733) een eerste prijs voor een *Passage du Rhin* en ook in latere jaren bleef de overtocht een geliefd thema. Nog afgezien van de schilderijen die het atelier van Van der Meulen verlieten, verschenen er veel prenten die dit feit verheerlijkten. Voor de verdere krijgsbedrijven tijdens deze fase van de *Guerre de Hollande* bestond nauwelijks belangstelling. In 1674 begon men met de bouw van de Escalier des Ambassadeurs in het trappenhuis van Versailles, waarvoor Van der Meulen diverse schilderijen leverde. Op een in het oog springende plaats van dit in 1752 helaas afgebroken pronkstuk bevond zich een *Passage du Rhin* van Le Brun.⁵ In 1684 was de Spiegelzaal van Versailles voltooid,

Afb. 2. Adam-Frans van der Meulen, gegraveerd door P.L. van Schuppen naar De Largillière, 1687.

en het eerste grote plafondstuk, als men vanuit de Salon de la Guerre de zaal betreedt (de juiste looprichting), is Le Bruns allegorie van de overtocht der Fransen over de Rijn. Een paar jaar nadien, in 1686, werd op de Place des Victoires een monument ter ere van Lodewijk XIV opgericht, en de uit Breda afkomstige beeldhouwer Martin Desjardins (Van den Bogaert, 1639–1694) leverde hiervoor een aantal bronzen reliëfs die zich tegenwoordig in het Louvre bevinden. Dartoehoe behoort ook een *Passage du Rhin*.⁶ De zoon van de 'Grand' Condé, Henry-Jules (1643–1709), liet naar een idee van zijn vader in het familieslot te Chantilly door Sauveur le Conte (1659–1694) in een reeks schilderijen getiteld *Les actions du Grand Condé* (1686–1694) ook de *Passage du Rhin* vereeuwigen.⁷ Die schilderijen gaan voor een groot deel terug op gravures door Nicolas Cochin

(1610–1686) naar Sébastien de Beaulieu, die de krijgsbedrijven van Lodewijk XIV op een zeer nationalistische manier placht weer te geven. In 1699 schilderde Joseph Parrocel (1646–1704), bijgenaamd 'des batailles', nog een overtocht over de Rijn voor Marly. Ook Choisy en Meudon kregen hun Passages. Tenslotte voltooide Guillaume Coustou (1677–1746) in 1733 een door zijn broer Nicolas (1658–1733) begonnen marmeren bas-reliëf met een overtocht dat oorspronkelijk bestemd was voor de Salon de la Guerre te Versailles, maar dat niet geplaatst werd. Een allegorie weliswaar, maar het landschap met Lobith en het Tolhuis gaan duidelijk terug op Van der Meulen. De opsomming van geschilderde en beeldhouwde Passages du Rhin zou nog langer te maken zijn, maar laten wij ons thans wenden tot het werk van Van der Meulen.

Om te beginnen met een niet-gerealiseerd plan van hem en zijn directe chef Le Brun: er zou een gigantisch drieluik geschilderd worden van de overtocht over de Rijn. Le Brun was de leider van de Manufacture Royale des Gobelins. Als zodanig genoot hij onbeperkt artistiek gezag en handhaafde hij met tamelijk harde hand de eenheid van de style-Louis-XIV. Zijn aangetrouwde neef Van der Meulen was als medewerker aan de Gobelins dus Le Bruns ondergeschikte. Maar het is van belang op te merken dat Van der Meulen als 'peintre des batailles de Sa Majesté le Roy' een zelfstandige positie bekleedde. Nu was het aanvankelijk de bedoeling dat er in de reeks gobelins *L'Histoire du Roy* ook een tapisserie zou komen van de *Passage du Rhin*. Dat plan ging echter niet door, waarschijnlijk omdat Lodewijk zelf ambitieuzere plannen had om deze overwinning te vieren, en zo kreeg Le Brun de opdracht voor het reusachtige drieluik. Waar het moest komen, wist nog niemand; nergens, in Versailles noch in Marly, zou het geplaatst kunnen worden.⁸ Links zou het oprukken van de cavalerie afgebeeld worden, op het centrale gedeelte de koning die zijn bevelen geeft, en rechts het zwoegen van de pontoniers, die de schipbrug aanleggen.⁹ In het Louvre bevindt zich, in depot overigens, een overtocht van de Rijn door Van der

Afb. 3. Adam-Frans van der Meulen, *Het Tolhuis bij Lobith. Potlood en grijs gewassen, 343 x 901 mm. Op twee bladen, aaneengeplakt. Collection du Mobilier National, Parijs (foto: Mobilier National).*

Meulen van kolossale afmetingen¹⁰, zoals zoveel Van der Meulens in het Louvre afkomstig uit de collectie van Lodewijk XIV. Eveneens uit de koninklijke collectie afkomstig is het doek van veel kleiner formaat,¹¹ bekend geworden door de ets van Ch. Simonneau l'aîné (1645–1728).¹² Dit schilderij is op enkele details na identiek met dat in het Rijksmuseum; varianten komen voor in diverse Franse musea, o.a. in Versailles. Enkele punten van verschil tussen het schilderij in het Louvre en dat in het Rijksmuseum: de blikrichting van Lodewijk XIV is anders, en rechts op de achtergrond, achter Condé en Longueville, staan twee bomen. Verder staat er op het doek in het Rijksmuseum naast Longueville een bereden dienaar, terwijl op het schilderij in het Louvre drie edellieden naast elkaar voorkomen.¹³ De uitbeelding van de passage zelf, zoals die op beide schilderijen voorkomt, is de algemeen geaccepteerde, en die komen wij verder overal tegen, zelfs bij *Sauveur le Conte* in Chantilly; alleen zwemmen daar de Fransen de verkeerde kant op, de Liemers in. Van der Meulen stond aan de wieg van diverse *Passages du Rhin*. Bij zijn overlijden bleken er nog acht in zijn atelier aanwezig,

deels van hemzelf, deels van zijn leerlingen. Sommige van die leerlingen en navolgers, zoals Jean-Baptiste Martin 'des batailles' (1659–1735)¹⁴, Robert Bonnart (1652–na 1729)¹⁵ en Henri Testelin (1616–1695) leverden min of meer vrije imitaties.

In de voortekeningen van Van der Meulen is de ontwikkeling naar de definitieve – officiële, zo men wil – versie van de *Passage* zoals wij die ook uit het doek in het Rijksmuseum kennen, te volgen. In de eerste plaats beschikte hij over een tekening van Lobith en het Tolhuis, een schets die hij maakte tijdens zijn rondreis door de bezette gebieden van de Republiek (afb. 3).¹⁶ Deze tekening is het uitgangspunt voor de achtergrond op schilderijen zoals die in Caen, in het Louvre, in het Rijksmuseum etc. Immers: topografische duidelijkheid én herkenbaarheid van de personen waren het belangrijkste op al die schilderijen van veroveringen en veldslagen. Historische betrouwbaarheid deed er minder toe.

Dan is er een tekening in de Manufacture des Gobelins waarop de groep ruiters met Lodewijk XIV nog geheel links is getekend.¹⁷ Het overstekende leger alsmede het landschap aan de overkant zijn echter al helemaal zoals

Afb. 4. Adam-Frans van der Meulen, *Studie voor de 'Passage du Rhin'*. Zwart krijt op grijs papier, 260 x 780 mm. Enkele beschadigingen en vlekken. Op linnen geplakt. Collection du Mobilier National, Parijs (foto: Mobilier National).

op de schilderijen: Van der Meulen is van deze opzet nauwelijks meer afgeweken. Tenslotte is er nog een studie in dezelfde collectie, die door Starcky op stilistische gronden terecht aan Van der Meulen wordt toegeschreven (afb.4).¹⁸ In de wirwar van halen en strepen is de groep van Lodewijk XIV nog lang niet wat hij zal worden op het schilderij, maar de ruiters links beneden aan de voet van het heuveltje waarop de koning zich met zijn staf bevindt zijn hier goed te onderscheiden.

Een andere studie van Van der Meulen die betrekking heeft op onze *Passage du Rhin* bevindt zich in het Louvre.¹⁹ Op dit blad is rechts op een verhoging Lodewijk te paard weergegeven, terwijl hij orders geeft aan een officier; Longueville en Condé zijn ook aanwezig. Compositorisch heeft de groep weinig met de schilderijen uit te staan. Anders ligt het met het linkergedeelte van de tekening: dat klopt volkomen met de voorstelling op de schilderijen in het Louvre en in het Rijksmuseum.

Wat kan de verklaring zijn van deze voorkeur voor steeds maar nieuwe 'overtochten over de Rijn', juist van de kant van Lodewijk XIV? De veldtocht van 1672 was immers allesbehalve een succes geworden. Het schilderij van Naarden was niet eens voltooid en geplande gobelins van de *Passage* werden niet gemaakt. Aan schilderijen van bijvoorbeeld de inneming van Utrecht bleek nauwelijks behoefte te bestaan toen de Fransen in

de nazomer van 1673 gedwongen waren het grondgebied van de Verenigde Provinciën te ontruimen. Het enige wat de herinnering aan de efemere bezetting levendig hield waren wat schilderijen van tijdelijk veroverde steden en wat tekeningen door Sébastien Le Clerc (1637-1714), door hemzelf of door Louis de Châtillon (1639-1734) in het koper gebracht en terug te vinden in *Les Conquêtes du Roi*, een reeks bladen uit 1686.²⁰ Het was allemaal niet zo glorieus. Wij weten dat Lodewijk en zijn broer helemaal niet als bevelhebbers aanwezig waren bij het oversteken van de rivier: beiden toefden tijdens het exploit op de helling van de Elterberg, misschien in het klooster aldaar, vanwaar zij uitzicht hadden op wat zich afspeelde. Zoals in alle 'batailles' van Van der Meulen en zijn collegae was de historische werkelijkheid anders dan de weergave. Als de plek maar herkenbaar was. In al deze *Passages* wordt aan de verdienste van de begaafde maar opvliegende en door de koning steeds gewantrouwde Condé geen recht gedaan, het bronzen reliëf van Desjardins uit 1686 (Condé's sterfjaar!) uitgezonderd. Alle *Passages du Rhin* zijn, zoals alle andere afbeeldingen van krijgshandelingen die tijdens zijn regering plaats vonden, slechts ter meerdere glorie van Lodewijk XIV vervaardigd. Voor de overtocht over de Rijn komt daar nog een speciale reden bij. De Zonnekoning was in zoverre een typische barok-vorst dat het beeld, de allegorie, voor hem heel dicht bij de werkelijkheid stond.

Meer nog dan als Apollo afficheerde hij zich als Mars, als een nieuwe Alexander de Grote of een tweede Constantijn. Constantijn was zegevierend de Tiber overgetrokken bij de Pons Milvius en zijn tegenstander Maxentius had bij dat treffen de dood gevonden: zo had het ware geloof gezegevierd. Maar was Lodewijk niet nóg meer een Alexander, een wereldveroveraar? Al sinds 1660 had Le Brun zich beziggehouden met de geschiedenis van Alexander, en in 1665 had Bernini tijdens zijn verblijf in Parijs de *Triomphe d'Alexandre* en de *Bataille du Granique* moeten bewonderen, door Le Brun terwille van een goede belichting naar de binnenplaats van het Louvre gesleept.²¹ In 1673 werden deze doeken op de Salon geëxposeerd. De meeste schilderijen van de *Suite d'Alexandre* meten zo'n 1,20 x 4,70 meter, ook de *Slag aan de Granicus*. In de tijd van Le Brun wist men al niet wat aan te vangen met deze immense schilderijen, net zo min als met het geplande drieluk van de *Passage*. In hetzelfde jaar, 1673, ging Racine's *Alexandre le Grand* in première, ook al geen toeval.²² Het is duidelijk dat in 1672-1673 de *Passage du Rhin* en de *Passage du Granique* als een historische parallel werden ervaren. Juist omdat het verdere verloop van de veldtocht van 1672 zo weinig opwindends of glorieus voor de Fransen opleverde, hadden zij dit beeld, de overtocht van de Rijn, om zich aan vast te klampen. Niet alleen werd Condé in de schaduw gesteld, neen, de koning kon zich meten met de klassieke held bij uitstek, met Alexander de Grote zelf.

Hoe nauw voor Le Brun de *Passage du Rhin* en de *Passage du Granique* verbonden waren, blijkt wel uit zijn schets voor de plafondschildering in de Escalier des Ambassadeurs, die hiervoor al even ter sprake kwam.²³ De koning – of is het Alexander? – komt van links, vergezeld door een schare ruiters; zij volgen de cavalerie die reeds de rivier oversteekt. Boven de groep vliegt een oorlogsgeenius, terwijl rechts Vader Rijn vol ontsteltenis toekijkt.

Van der Meulens *Overtocht van de Rijn* is dus een typisch staaltje van zeventiende-eeuwse militaire schilderkunst: topografisch exact te bepalen, met duidelijk herkenbare personen,

zonder enige militair-historische juistheid doch met evidente verwijzingen naar het bewonderde historische voorbeeld.

Tenslotte: wij moeten niet uit het oog verliezen dat er in die tijd een zekere spanning bestond tussen de richting van de *histoire documentaire*, de 'herkenbare' weergave, en de *allégorie d'action héroïque*, de allegorie die berust op een historische handeling. In een Hercules op de tweesprong herkent men de vorst, aarzelend tussen oorlog en vrede; omgekeerd ziet men in de vorst die een rivier oversteekt een tweede Alexander. De Franse Académie heeft jarenlang gediscussieerd over deze tegenstelling, en óf, subsidiair hòe, die te overbruggen was. Le Brun bewoog zich tussen beide polen: aan de ene kant de relatief waarheidgetrouwe *Tentures de l'Histoire du Roy* en aan de andere kant de *Histoire d'Alexandre* en de plafondschilderingen in de Spiegelzaal.

Noten

¹ Lodewijk XIV trekt bij het Tolhuis de Rijn over, 12 juni 1672. Olieverf op doek, 103 x 159 cm. Inv.nr. A 3763. Het doek werd in 1950 in de Londense kunsthandel A. Wiggins & Sons Ltd verworven.

² De troepen van Lodewijk XIV voor Naarden, 20 juli 1672. Olieverf op doek, onvoltooid, 52 x 93,5 cm. Inv.nr. A 3960. In 1959 in de Parijse kunsthandel H. Baderou verworven. De titel is onnauwkeurig.

³ Laure C.-Starcky, *Dessins de Van der Meulen et de son atelier*, Parijs 1988 (Inventaire des collections publiques françaises: 33). Verder aangeduid als Starcky. Bespreking door S. de Vries, *Jaarboek Monumentenzorg 1990*, Zwolle/Zeist 1990, pp. 134-147.

⁴ Frits Lugt, *Musée du Louvre, Inventaire général des dessins des écoles du Nord, école flamande*, Parijs 1949, dl. I, p. 93-94. Op p. 93-94 een reeks geschilderde Passages du Rhin door Van der Meulen e.a.

⁵ Een schets in het Louvre, Département des Arts Graphiques, inv. 29.747, catalogus expositie Le Brun 1963 nr. 150, pp. 342-343, met afb. Afbeeldingen van de schilderijen in: *Le grand escalier de Versailles (...)* *Le dessein de tout l'ouvrage est de Mr Le Brun (...)* *excepté la bataille de Cassel et la prise de ces trois villes qui sont peintes par le Sr Van der Meulen...* [Parijs,

ca. 1693], ills. (De drie steden zijn Valenciennes, Cambrai en St.-Omer). *Grand Escalier du château de Versailles, dit Escalier des Ambassadeurs, Ordonné et peint par Charles le Brun...* [Parijs, ca. 1725], ills. Over de trap zelf: F. Kimball, 'The genesis of the Château Neuf at Versailles, 1668-1671, II, The Grand Escalier', *Gazette des Beaux-Arts*, 40 (1952), pp. 115-122, ills. en J.F. Revel, 'L'Escalier des Ambassadeurs', *Connaissance des Arts*, nr. 74 (1958), pp. 70-77, ills.

⁶ Uitvoerig en met rijke illustraties: F. Souchal, *French Sculptors of the 17th and 18th Centuries: The reign of Louis XIV. Illustrated Catalogue*, dl. I (A-F), Oxford 1977, pp. 253-257.

⁷ *Chantilly, Musée Condé, Peintures de l'école française, xve et xviiè siècles par Albert Châtelet, xviiè siècle par François-Georges Pariset et Raoul de Broglie*, Parijs 1970 (Inventaire des collections publiques françaises: 16), nr. 109-110, met afb. Olieverf op doek, 175 x 314 cm.

⁸ Een korte uitweiding over dit project bij Starcky, *op.cit.* (noot 3), pp. 80-81.

⁹ Uitvoerig over deze plannen: J.M. Moulin, 'La tenture du passage du Rhin', *Le Petit Journal des Grandes Expositions. Restitution du cabinet du Conseil du Roi*, Musée National du château de Compiègne, Parijs 1972; D. Meyer, *L'Histoire du Roy*, Parijs 1980 en F. Stein, *Charles Le Brun. La tenture de l'histoire du Roy*, Worms 1985 (Manuskripte zur Kunstwissenschaft in der Wernerschen Verlagsgesellschaft: 4). Starcky noemt deze werken niet.

¹⁰ *Musée National du Louvre, Catalogue des Peintures, I, École française*, Parijs 1972, p. 380, inv.nr. 1489. Olieverf op doek, 410 x 520 cm. Destijds collectie-Lodewijk XIV.

¹¹ *Ibidem*, inv.nr. 1490. Olieverf op doek, 49 x 111 cm. Eveneens uit de collectie-Lodewijk XIV.

¹² De ets van Simonneau, 515 x 940 mm: *Catalogue de la Chalcographie du Louvre*, Parijs 1954, nr. 715.

¹³ Het is niet geheel duidelijk waarom Mme Starcky het blad nr. 51 van haar catalogus met de ets van Simonneau in verband brengt; dat verband is er niet en het schilderij noemt zij niet.

¹⁴ Enkele 'Passages du Rhin' van J.-B. Martin in het Musée de Versailles. C. Constans, *Musée national du château de Versailles. Catalogue des peintures*, Parijs 1980, nr. 3169 (M.V. 2131), olieverb op doek, 271 x 165 cm. Destijds collectie-Lodewijk XIV (kopie naar Louvre inv.nr.

1489?, en nr. 3172 (M.V. 2146), olieverb op doek, 60 x 72 cm, kopie naar Louvre inv.nr. 1490).

¹⁵ Voor Bonnart bijv. Constans, *op.cit.* (noot 14), nr. 520 (M.V. 97), olieverb op doek 225 x 193 cm; naar Van der Meulen, vroeger aan J.-B. Martin toegeschreven. Voormalige collectie-Lodewijk XIV.

¹⁶ Starcky, *op.cit.* (noot 3), 50. Potlood, licht gewassen in grijs, op twee aaneengeplakte bladen, 343 x 901 mm.

¹⁷ Starcky, *op.cit.* (noot 3), 51. Zwart krijt en potlood op grijs papier, 333 x 546 mm. Op linnen geplakt.

¹⁸ Starcky, *op.cit.* (noot 3), 53. Zwart krijt op grijs papier, 260 x 780 mm. Enkele beschadigingen en vlekken; in zijn geheel op linnen geplakt.

¹⁹ Lugt, *op.cit.* (noot 4), nr. 832 (inv.nr. 20.056), afb. xciv. *Passage du Rhin*, 12 juni 1672. Zwart krijt, kwadratuur in rood krijt, 305 x 758 mm.

²⁰ C.A. Jombert, *Catalogue raisonné de l'oeuvre de Sébastien le Clerc*, 2 delen, Parijs 1774, nr. 212.

²¹ D. Posner, 'Charles Lebrun's Triumphs of Alexander', *Art Bulletin* 41 (1959), nr. 3, pp. 237-248, ills.

²² Over de relatie Le Brun-Racine in verband met het thema Alexander de Grote: W. Stewart, 'Charles Le Brun et Jean Racine: contacts et points de rencontre', *Actes du Ve Congrès international des langues et littératures modernes* (1951), Florence 1955, pp. 213-229, en R. Hartle, 'Le Brun's 'Histoire d'Alexandre' and Racine's 'Alexandre le Grand'', *Romanic Review* 48 (1957), pp. 90-103.

²³ Zie noot 5. De schets voor een pendant, 'Le Roi reçoit l'hommage de la Franche-Comté', Louvre, Département des Arts Graphiques inv.nr. 29.745, zou met evenveel recht kunnen heten: 'De vrouwen van Darius voor Alexander'.